

ЗЕМЕЛЬНЕ ПРАВО

УДК 349.4

М. Ю. Бурдін
кандидат юридичних наук, доцент,
завідувач кафедри теорії та історії держави і права
Харківського національного університету внутрішніх справ

РЕФОРМУВАННЯ ЗЕМЕЛЬНИХ ВІДНОСИН УРЯДОМ ГЕТЬМАНАТУ

Актуальність теми дослідження зумовлюється тим, що Україна початку ХХ ст., як і нині, переживала процес реформування інститутів державної влади і права. Реформування земельних відносин було нагальним у той час, з огляду на необхідність подолання кризи, що виникла після Першої світової війни, та забезпечення в новій українській незалежній державі розвитку сільського господарства відповідно до принципів приватної власності у всіх сферах господарювання. Оскільки нинішнє реформування земельних відносин відбувається на тлі подолання соціалістичних традицій у землеволодінні, важливо проаналізувати особливості реформування земельних відносин урядом П. Скоропадського, враховуючи діяльність Центральної Ради в зазначеній сфері, зокрема соціалізацію землі.

Метою цієї розвідки є визначення цивілізаційного внеску урядів гетьмана П. Скоропадського і Центральної Ради в розвиток правових норм регулювання земельних відносин та оцінка балансу втрат і досягнень.

Оцінюючи державотворчу діяльність гетьмана П. Скоропадського та його зусилля з реформування земельних відносин, варто звернути увагу на те, що в існуючій історіографії виокремилися дві тенденції. Першу демонструють відомі українські науковці, історики держави і права, які складають українське національно-консервативне коло (Д. Дорошенко, Н. Полонська-Василенко, І. Мазепа та ін.). Вони глибоко переконані, що уряд П. Скоропадського з-поміж тодішніх урядів був винятковим: він формував правову українську державу, залучаючи до державотворення фахівців із місцевими консервативними поглядами. Другу тенденцію представляють лідери політичних партій, які поділяли, здебільшого, соціалістичні ідеї та дотримувались народницької ідеології (В. Винниченко, С. Петлюра). Вони вважали, що гетьман П. Скоропадський був у змові з німецьким окупаційним режимом та не мав підтримки в українському соціальному середовищі. В. Винниченко

писав, що П. Скоропадський прагнув до «скасування української державності» [1, Ч. 2, с. 100], а М. Шаповал прямо висловлювався, що «гетьманський переворот поставив... чуже місто проти українського села» [2, с. 115]. І. Лисяк-Рудницький писав: «В Україні не існувало місцевої монархічної традиції; врешті, гетьманат ХVІІ – ХVІІІ ст. був виборний і напівреспубліканський. Отже, квазідинастичних претензій гетьмана П. Скоропадського було недосить, аби надати його правлінню аури легітимності» [3, с. 170]. За оцінками М. Поповича, режим П. Скоропадського – це правоцентристський авторитарний режим, але немає жодних підстав вважати його антинаціональним [4, с. 206].

Захоплення державної влади гетьманом П. Скоропадським було прямим наслідком масового невдоволення українського заможного селянства, чисельної землевласницької буржуазії і фінансово-промислових кіл, інтересам яких загрожувало скасування Центральною Радою УНР приватної власності на землю. Саме ці соціальні верстви виступили проти державної політики Центральної Ради у сфері земельних відносин та, спираючись на допомогу німецьких військових сил, здійснили державний переворот.

Після того, як представники Центральної Ради ігнорували звернення Української демократично-хліборобської партії про скасування виданого земельного закону та визнання приватновласницького принципу, що є головним стимулом господарювання, 29 квітня 1918 р. партія скликає в Києві чисельний Всеукраїнський з'їзд хліборобів, спільно з Українським союзом землевласників, і проголошує гетьманство: «На хліборобський конгрес прибуло 6 432 уповноважених представники від 8 українських губерній. Всього на з'їзді було близько 8 тисяч учасників, переважно селян» [5, с. 490]. В цьому контексті дивним є твердження окремих українських дослідників про те, що представники гетьмана П. Скоропадського «спіралися на підтримку військ, які фактично окупу-

вали Україну» [6, с. 72]. Зауважимо, що австро-німецькі війська на територію України увійшли згідно з Брестською мирною угодою. М. Попович зазначив: «Українська державність повернулася з німцями після підписання в Бресті Центральною радою мирного договору» [4, с. 206]. Присутність німецьких військ відтермінувала наступ більшовицьких військ на територію України. Характерно, що представники Центральної Ради, які уклали мирну угоду в Бресті, пізніше звинувачували П. Скоропадського в його співпраці з окупаційними військами, що є досить нелогічною і навіть спекулятивною оцінкою.

Гетьман П. Скоропадський першим з українських державних діячів новітнього часу підійшов до реформування державно-правової системи комплексно, узгоджував внутрішню і зовнішню політику. Крім цього, він здійснив важливий крок в об'єднанні всіх українських етнічних земель під юрисдикцією Української національної держави. Д. Дорошенко, міністр іноземних справ в уряді П. Скоропадського, пише, що гетьман налагодив дипломатичні зв'язки з нейтральними державами – Швейцарією, Іспанією, Данією, Швецією, Голландією, Норвегією, Італією, Персією, а також з урядами держав, які постали на території колишньої Російської імперії – Фінляндії, Литви, Грузії, Кубані, Дону, Криму. Але Німеччина та Австро-Угорщина рішуче запротестували, коли влітку 1918 р. Україна хотіла нав'язати відносини з державами Антанги – Францією та Англією [7, с. 131–144, 188–234, 380–385]. П. Скоропадський уклав договір із Кримом, що став автономною частиною України, домігся торгового, політичного та військового союзу з Доном і Кубанню, закінчив переговори з Румунією про приєднання до України Бессарабії. Було приєднано Сіверщину, а також українські повіти Мінської, Могилівської, Курської та Воронезької губерній. Ввійшли до складу України Холмщина і Підляшся, гетьман не поступився ними Польщі, хоч того вимагала від нього Австро-Угорщина. Була укладена мирна угода з Росією, яка визнала самостійність Української гетьманської держави [8, с. 87].

Ключовим у реформуванні державно-правової системи було поняття «приватної власності» взагалі і земельної зокрема. М. Фріден писав: «Жодне слово не ставало жертвою такої величезної кількості непорозумінь, як слово «власність». У кожному суспільстві воно означає найбільші повноваження <...>, проте ці повноваження дуже різні і значно відрізняються в різних країнах та в суспільствах різного типу. Ідея власності – це не якась річ, однакова протягом усієї історії та не підвладна змінам, бо вона змінюється так само, як і решта витворів людського розуму» [9, с. 93]. Л. фон Мізес стверджував: «Історія приватної власності на засоби виробництва збігається з історією

розвитку людства від твариноподібного стану до найвищих досягнень сучасної цивілізації. Опоненти приватної власності доклали великих зусиль, аби продемонструвати, що за первісного стану людського суспільства інститут приватної власності ще не існував у довершеній формі, оскільки частину необробленої землі періодично перерозподіляли. З цього спостереження, яке свідчить лише про те, що приватна власність є «історичною категорією», вони намагалися зробити висновок, що без неї можна знову благополучно обходитись... Ніде і ніколи не існувало народу, який би піднявся без приватної власності над станом найтяжчих злиднів і дикості» [10, с. 14].

Гетьманський уряд підготував проект земельної реформи, якої не могла розв'язати Центральна Рада. Видатний правник Х. Лебідь-Юрчик вважав земельний закон, схвалений гетьманським урядом, «подібним тільки до земельних законів найдемократичніших країн у цілому світі, наприклад, Нової Зеландії, де земельне законодавство випередило всі інші країни й еволюційним шляхом вирішило земельне питання на велику користь працюючого люду» [11, с. 115–136]. Гетьман П. Скоропадський взяв під особистий контроль підготовку законодавчих актів із проведення земельних реформ, зокрема звертав увагу на те, що жодної конфіскації земель у великих і середніх землевласників держава не допустить; кожен клаптик землі має бути оплачений із державної казни за повну вартість і переданий малоземельним селянам [12, с. 97–106]. Земельне питання обговорювалось урядом майже щотижня. Крім того, у повідомленні гетьманської адміністрації від 12 травня 1918 р. наголошувалося, що держава має зміцнити селянство, створивши йому сприятливі умови для виробництва товарної сільськогосподарської продукції. Гетьман П. Скоропадський вважав, що основою національного добробуту в такій землеробській країні, як Україна, є міцне селянство як суб'єкт приватної земельної власності [13, с. 917–918]. За його ініціативою, урядом були створені на місцях земельні комітети з представників різних відомств, які мали відношення до землеробства. Новостворені земельні комітети мали усунути представників колишніх адміністрацій Центральної Ради, які заважали проведенню земельної реформи, оскільки втручалися у земельні справи. Уряд П. Скоропадського здійснив цілу низку важливих адміністративно-правових заходів щодо демократизації земських управ. Роз'яснюючи новий закон про вибори до земств (за часів Гетьманщини було поновлено колишні назви), міністр внутрішніх справ Б. Кістяківський заявив: «Наша куріальна система приведе до того, що земське життя буде направляти середня курія – хлібороби, елемент досить культурний і виключно національний» [6, с. 77].

Відродження в УНР інституту гетьмана, відновлення приватного права на землю та утворення військових формувань на кшталт козацьких було спробою подолання розриву в генезі української держави і права. Л. Цегельський в цьому контексті писав, що, відроджуючи козацтво, гетьман П. Скоропадський мав головним завданням, по-перше, сформувати заможну середньоземельну, з традиційними культурними цінностями соціальну верству; по-друге, створити надійну, не уражену більшовицькою ідеологією, військову козацьку спільноту; по-третє, втягнути в орбіту української держави всі інші українські землі, зокрема Кубань і пониззя Дону [14].

У своїй державотворчій діяльності гетьман П. Скоропадський прагнув створити місток між втраченою козацькою Гетьманщиною і тогочасними історичними реаліями: «Організатори повалення УЦР в пошуках альтернативної форми влади звернулися до досвіду української Козацької держави XVII ст., сподіваючись у такий спосіб обіпертися на національну традицію та вивести з неї відновлення Української держави» [15, с. 314]. Відроджуючи інститут козацтва, гетьман доручив військовому міністрові О. Рогозі вжити заходів «для поновлення організації козацтва як окремого стану населення, так і великого кадру армії. Козацтво в XIX ст. та на початку XX ст. користувалося деякими пільгами і відзначалося від іншого населення більшим збереженням старих традицій, національної свідомості і вищим добробутом» [5, с. 504].

Гетьман П. Скоропадський наголошував на тому, що «настав вже час приступити до вироблення закону, який має завершити нашу планомірну працю по будівництві державності, а саме до вироблення закону про вибори до Державного Сейму» [7, с. 399–400, 416]. Незважаючи на те, що П. Скоропадський мав високий статус за царського режиму – служив військовим ад'ютантом Миколи II і під час війни був авторитетним генералом, – він не запозичив назви російських державних інститутів (приміром «Дума»), а звернувся до існуючого в Галичині «Сейму», що пов'язувало Наддніпрянщину із Західною Україною та європейською цивілізацією.

Вже через місяць після гетьманського перевороту створюється Український національно-державний союз, до якого увійшли партії демократів-хліборобів, самостійників-соціалістів, трудовики, соціалісти-федералісти. Цей Союз окреслив свою позицію стосовно становища після гетьманського перевороту так: «В Українським народі відбувалася природна і здорова реакція проти утопійних, нежиттєвих і шкідливих захоплень, особливо в аграрній справі... Українські хлібороби, які утворили рух для забезпечення принципу приватної власності, бачать з жахом, що, чіпляю-

чись за цей принцип, чужонаціональні елементи захопили політичну владу в Україні в свої руки і знову обертають українську націю в рабство» [7, с. 103–111].

Загальновідомо, що на початку XX ст. у період формування національно-демократичних держав, орієнтованих на капіталістичне промислове виробництво на основі принципу непорушності приватної власності, виокремилися два напрями розвитку державно-правової культури: один вів до утвердження національних демократій і приватновласницької економіки, другий – до диктатури пролетаріату, інтернаціоналізму і влади партійних вождів. Гетьман П. Скоропадський не поділяв основоположних принципів реформування державно-правових інститутів УНР, зокрема соціалістичні засади націоналізації і соціалізації землі. 29 квітня 1918 р. було проголошено маніфест – «Грамоту до всього українського народу», – в якому було декларовано: по-перше, права приватної власності як фундамент культури і цивілізації поновлюються повною мірою; по-друге, всі розпорядження колишнього українського уряду, а також Тимчасового російського уряду, скасовуються й анулюються; по-третє, було чітко визначено механізм «вилучення у великих землевласників земель за їх дійсною вартістю для наділення земельними ділянками малоземельних селян»; по-четверте, з метою унеможливлення втягнення українських робітників і селян в тенета більшовицької ідеології «права робітничого класу будуть повністю і твердо забезпечені»; по-п'яте, на економічно-фінансовому полі поновлюється повна свобода торгівлі і відкривається широкий простір приватному підприємництву та ініціативі [16, с. 101].

Уряд гетьмана П. Скоропадського мислив категоріями конституційного права тодішньої ліберальної демократії і поєднав її цінності з національними традиціями українського народу, висловивши впевненість у можливій співпраці всіх політичних сил задля відновлення української державності в руслі європейської цивілізації. А. Уайтхед стверджує, що на початку XX ст. «приватне життя стало переважати в європейському суспільстві в усіх своїх особливих формах: право особистості на власну думку, приватна власність, конкуренція приватних підприємців» [17, с. 421]. Комплексне реформування інститутів державної влади та правових норм урядом гетьмана П. Скоропадського характеризується тим, що він здійснив важливу рефлексію в історію українського козацтва, досягнув труднощі тогочасної ситуації, критично оцінив реформи Центральної Ради і прагнув об'єднати сили фахівців земських управ та громадських діячів для реалізації аграрної реформи. Міністерство землеробства під час розробки плану реформування земельних відно-

син враховувало диспропорції в соціальній структурі сільськогосподарського виробництва. Крім того, були доволі неврівноваженими комерційні відносини між промисловими підприємствами для переробки сільськогосподарської продукції та виробниками сировини. У стратегії реформування земельних відносин вагомою була Українська національна держава, а не «сентиментальність», яку сповідувала Центральна Рада, маючи намір передати землю безземельним селянам, більшість яких не мала матеріальних, технічних засобів її ефективного використання. Тому гетьман П. Скоропадський вважав за необхідне передавати землю раціонально, з урахуванням реальних можливостей власників налагодити ефективне виробництво, щоб сформувати клас «середніх хліборобів-селян» (не більше 25 десятин землі в одні руки); наділення ж землею всіх безземельних і безгосподарних селян гетьманом не ставилося за мету [18, с. 39].

Для ефективного управління аграрним сектором Української держави того часу міністерство земельних справ розпочало широкомасштабну акцію створення місцевих регіональних управлінь хліборобства і державного майна відповідно до вимог закону «Про право на врожай 1918 р. на території Української держави». Зауважимо, що в цей час майже на всій території України, особливо на півдні і сході проросійські політичні партії та більшовики почали компрометувати уряд П. Скоропадського за його внутрішню політику в галузі сільського господарства. Ці факти змусили уряд Гетьманської держави розпустити всі земельні комітети, що були створені Центральною Радою. Натомість уряд створив новий інститут – «Державну варту», тобто міліцію; адміністративний орган управління земельними відносинами іменувався «старостою». Отже, нова влада, взявши на озброєння повчальний досвід своєї попередниці – Центральної Ради, – прагнула йти шляхом створення «сильної» місцевої адміністрації [6, с. 75].

У сільському господарстві на українських землях в 1918–1922 рр. працювала багатотисячна висококваліфікована кадрова служба, зокрема фахівці-агрономи з вирощування зернових і коренеплодів, лісового господарства та гідротехнічної служби. На той час в українському сільськогосподарському секторі економіки та адміністративному управлінні збереглися кадрові працівники колишніх земств, що були створені в кінці XIX ст. внаслідок реформ 1861 р., реформ С. Віте і П. Столипіна. Так, наприклад, на Слобожанщині «провідне місце займала Харківська спілка сільського господарства... спочатку це було об'єднання поміщиків, покликане для допомоги їм в перебудові господарства в нових умовах після скасування кріпацтва, але спочатку XX ст., а особливо по революції 1905 р., воно перетворилося повністю

в об'єднання сільськогосподарської службової інтелігенції, – агрономів, землевпорядників, ветеринарних лікарів і т.д.» [19, с. 156]. Центральні інститути державної влади УНР були надто віддалені від конкретних справ у селах, де залишились кадри земських управ, які виконували свої обов'язки інколи навіть без заробітної плати; саме завдяки їх професіоналізму і відданості своїй справі було забезпечено бодай якийсь порядок у сільському господарстві і не відбувся колапс. Тут варто віддати належне українській сільськогосподарській інтелігенції, яка була здебільшого об'єднана у спілки та мала досить розгалужену мережу своїх організацій по села і повітах. Завдяки цьому проводилися дослідження якості сільськогосподарської продукції, що йшла на експорт. Селянські спілки працювали переважно для організації внутрішнього ринку по збуту сільськогосподарської продукції, фінансуванню суб'єктів земельної власності та закупівлі сільгосптехніки. Спілка у своїх торговельних операціях, особливо щодо експорту насіння, була агентом петербурзького «Южнорусского банка для внешней торговли». Він фінансував ці операції, відбираючи за це 55% бруто-зиску, залишаючи Спілці решту на покриття всіх торговельних і транспортних витрат [19, с. 157].

Уряд Центральної Ради своїми програмами реформування земельних відносин як дезорієнтував діяльність керівництва сільськогосподарських спілок, так і викликав побоювання у великих землевласників, які вже мали тісні зв'язки з промисловим і фінансовим капіталом в Україні і за кордоном. Саме вони були ініціаторами і співучасниками державного перевороту. І малоземельні селяни відчували адміністративний тиск із боку урядовців Центральної Ради, які надсилали некваліфіковані розпорядження, що стосувалися культури засіву орної землі та їх розмірів. Середня ланка державного управління сільськогосподарським виробництвом, т. зв. земельні комітети, не враховувала побажання селян-землевласників і несвоєчасно повідомляла вищі ешелони влади про назрілі проблеми у насінневій і цукровій галузях. Крім того, фінанси, які, за розпорядженням центральних інститутів державної влади, призначені для цільового використання селянами добірного насінневого фонду, не доходили своєчасно до сільгоспвиробників через бюрократичну тяганину. Недовіра між урядом Центральної Ради та населенням посилювалася як антиурядовою пропагандою, так і помилками самого уряду.

До влади гетьмана П. Скоропадського більшість українського суспільства також ставилася вороже: одні – як прихильники Центральної Ради, інші – як прихильники більшовиків. За оцінками С. Сворака, у неприйнятті П. Скоропадського вагомим чинником став німецький військовий контингент,

який у традиційній проросійській ментальності «очорнив» національне самоусвідомлення. Гетьман П. Скоропадський не врахував той факт, що українці воювали в складі російських військ проти німців і могли зорганізуватися проти присутності в Україні німецьких військ. Саме цей чинник став згубним для П. Скоропадського [20, с. 220].

Історично так склалося, що суспільство ані світоглядно, ані фінансово, ані організаційно не було готовим сприйняти правові засади реформування земельних відносин, активно долучитися до їх реалізації та фінансово підтримати ці реформи. держава мала обмаль кваліфікованого персоналу для реалізації земельних реформ й обмежені фінансові можливості для забезпечення малоземельних селян більшими наділами землі, які потрібно було викупити у великих землевласників. Крім того, держава, за Брестською угодою, мала обов'язки постачати Німеччині та Австро-Угорщині велику кількість сільськогосподарської продукції, що збурювало міщан і селян, які не могли забезпечити себе достатньою кількістю продуктів харчування. На цьому тлі політичні опоненти розгорнули як ідеологічну, так і організаційну боротьбу для усунення гетьмана П. Скоропадського від влади: «Тяжку спадщину дістав гетьманський уряд від попередньої доби в галузі соціальних відносин: селянство чекало на безплатну передачу поміщицької землі та ліквідацію поміщицьких господарств. Центральна Рада не спромоглася розв'язати цього питання, і воно дісталось в спадщину гетьманському урядові. Дісталась йому в зв'язку з тим і інша спадщина – «каральні загони», які з'явилися з німецькою окупацією, але вся відповідальність за них спадала на гетьманат» [7, с. 14–17, 92–94].

Підсумовуючи, можемо стверджувати, що геополітичні реалії та реформи, започатковані Центральною Радою УНР, спрямовані на соціалізацію землі, які викликали невдоволення землевласників та представників фінансово-промислових кіл, призвели до утворення уряду гетьмана П. Скоропадського. У реформуванні земельних відносин на основі приватної власності були зацікавлені широкі соціальні верстви українського селянства, міщан, а також зарубіжні, особливо німецькі інвестори. Гетьман П. Скоропадський волів розбудувати модерну козацьку гетьманську республіку з міцним селянським приватновласницьким господарством та промисловістю, орієнтованою на капіталістичне виробництво. Основну увагу він зосередив на створенні демократичних державно-правових інститутів, які б гарантували приватновласницькі форми господарювання, за зразком європейської цивілізації. Найбільш негативний вплив на майбутнє України він убачав у соціалістичній ідеології та діяльності тих політичних сил, які декларували подальше зближення з більшовицькою Росією. Він здійснив українізацію державно-правових інститу-

тів на засадах ліберальної демократії, чим обмежив діяльність націоналістичних радикальних сил та послабив на деякий час діяльність більшовицької партії на території України. Земельні реформи, проведені гетьманом, були за цивілізаційним рівнем передовими, хоча і незавершеними.

Література

1. Винниченко В. Відродження нації: Репринт. відтвор. вид. 1920 р. / В. Винниченко. – К. : Політвидав України, 1990. – Ч. I. – 348 с.; Ч. II. – 328 с.; Ч. III. – 535 с.
2. Шаповал М. Велика революція і українські визвольні програми / М. Шаповал. – Прага : Вільна Спілка, 1928. – 335 с.
3. Лисяк-Рудницький І. Історичні есе: у 2 т. / І. Лисяк-Рудницький. – К. : Основи, 1994. – Т. 2. – 573 с.
4. Попович М. Червоне століття / М. Попович. – К. : АртЕк, 2005. – 888 с.
5. Полонська-Василенко Н. Історія України: у 2-х т. / Н. Полонська-Василенко. – К. : Либідь, 1992. – Т. 2. Від середини XVII ст. до 1923 р. – 606 с.
6. Історія держави і права України: Підручник: у 2-х т. / За ред. В. Тація, А. Рогожина, В. Гончаренка. – К. : «Ін Юре», 2003. – Т. 2. – 580 с.
7. Дорошенко Д. Історія України 1917–1923 рр. Т. 2: Українська Гетьманська держава 1918 р. / Д. Дорошенко. – Нью-Йорк : Видавнича Корпорація «Булава», 1954. – 512 с.
8. Панюк А. Історія становлення української державності / А. Панюк, М. Рожик. – Львів : Вид-во «Центр Європи», 1995. – 163 с.
9. Фріден М. Родина лібералізмів: морфологічний аналіз / М. Фріден // Лібералізм. Ліберальна традиція політичного мислення від Джона Локка до Джона Роулза. Антологія / Упоряд. О. Проценко, В. Лісовий. – 2-ге вид., перероб. – К. : Смолоскип : ВД "Простір", 2009. – 1123 с.
10. Мізес Л. Лібералізм у класичній традиції / Л. Мізес // Лібералізм. Ліберальна традиція політичного мислення від Джона Локка до Джона Роулза. Антологія / Упоряд. О. Проценко, В. Лісовий. – 2-ге вид., перероб. – К. : Смолоскип : ВД "Простір", 2009. – 1123 с.
11. Лебідь-Юрчик Х. Бюджетове право / Х. Лебідь-Юрчик. – Львів, 1927. – 191 с.
12. Малик Я. Земельне питання в Українській Гетьманській Державі / Я. Малик // Останній Гетьман. Ювілейний збірник пам'яті Павла Скоропадського (1873–1945). – К. : Академпрес, 1993.
13. Довідник з історії України / Львів. нац. ун-т ім. І. Франка; Ін-т істор. досліджень; За заг. ред. І. Підкова, Р. Шуста. – 2-е вид. – К. : Генеза, 2001. – 1136 с.
14. Цегельський Л. Додаток до статті О. Войнаренка // Америка. Філадельфія. – 1947. – 10 червня.
15. Україна: політична історія. ХХ – початок ХХІ ст. / Редрада: В. Литвин (голова) та ін. Редкол.: В. Смолій, Ю. Левенець (співголови) та ін. – К. : Парламентське вид-во, 2007. – 1028 с.
16. Конституційні акти України. 1917–1920. Невідомі конституції України / відп. ред. Ю. Прилюк. – К. : Філософська і соціологічна думка, 1992. – 271 с.
17. Уайтхед А. Избранные работы по философии / А. Уайтхед; пер. с англ., общ. ред. и вступ. ст. М. Киселя. – М. : Прогресс, 1990. – 720 с.
18. Земельне питання та аграрні реформи в Україні: доба 1917–1940 років: [монографія] / П. Панченко, Г. Глазунов, М. Присяжнюк, О. Борзих, О. Бігдан. – К. : ФОП Корзун Д.Ю., 2011. – 483 с.

19. Кононенко К. Україна і Росія. Соціально-економічні підстави української національної ідеї. 1917–1960 / К. Кононенко. – Мюнхен : Український технічно-господарський інститут, 1965. – 535 с.

20. Сворак С. Політико-правова думка України XIX–XX століть про народовладдя : [монографія] / С. Сворак. – Івано-Франківськ : ДВНЗ «Прикарпат. нац. ун-т ім. Василя Стефаника», 2015. – 375 с.

Анотація

Бурдін М. Ю. Реформування земельних відносин урядом гетьманату. – Стаття.

У статті здійснено аналіз намірів, практичних дій і наслідків реформування земельних відносин урядом гетьмана П. Скоропадського. Прослідковано його концептуальне бачення приватної власності на землю для всіх суб'єктів господарювання в руслі тодішніх ідей європейської цивілізації. З'ясовано, що геополітична ситуація, а також спадщина, яка дісталася гетьманові від попередньої влади, ускладнили реалізацію аграрної реформи. Доба гетьманату, яка тривала 7,5 місяців, характеризувалася боротьбою уряду на різних фронтах: зовнішня – з більшовиками, внутрішня – з російськими організаціями та українською опозицією, що стало на заваді реалізації повною мірою аграрної реформи та визначило долю уряду гетьмана П. Скоропадського.

Ключові слова: українська держава, гетьман П. Скоропадський, земельні відносини, аграрна реформа, приватна власність.

Аннотация

Бурдин М. Ю. Реформирование земельных отношений правительством гетманата. – Статья.

В статье осуществлен анализ намерений, практических действий и последствий реформирования земельных отношений правительством гетмана П. Скоропадского.

ропадского. Прослежено его концептуальное видение частной собственности на землю для всех субъектов хозяйствования в русле идей европейской цивилизации того времени. Выяснено, что геополитическая ситуация, а также наследие, которое досталось гетману от предыдущей власти, усложнили реализацию аграрной реформы. Период гетманата, длившийся 7,5 месяцев, характеризовался борьбой власти на разных фронтах: внешней – с большевиками, внутренней – с российскими организациями и украинской оппозицией, что помешало в полной мере реализовать аграрную реформу и определило судьбу правительства гетмана П. Скоропадского.

Ключевые слова: украинская держава, гетман П. Скоропадский, земельные отношения, аграрная реформа, частная собственность.

Summary

Burdin M. Y. The Land Reform by Hetmanate government. – Article.

The article presents the analysis of intentions, practices and consequences of land reform the government of Hetman Skoropadsky. It traces its conceptual vision of private ownership of land for all business entities in line with the ideas of European civilization at the time. It was found that the geopolitical situation, as well as heritage that has got to Hetman of the previous government, complicated the implementation of agrarian reform. Hetmanate period, which lasted 7.5 months, characterized by power struggles on different fronts: the external – the Bolsheviks, the inside – with the Russian and Ukrainian organizations, the opposition, which prevented fully implement agrarian reform and determined the fate of the government of Hetman Skoropadsky.

Key words: Ukrainian Power, Hetman P. Skoropadsky, land tenure, agrarian reform, private property.